

Amfibische cultuur

Een vierde strategie

K.A.H.W. LEENDERS

Inleiding

Tijdschrift voor
waterstaatsgeschiedenis
22 (2013) 2, 37-44

Petra van Dam wijdde in 2010 haar oratie als hoogleraar Waterstaatsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam aan het thema 'De amfibische cultuur'.¹ Het betreft de wijze waarop de bewoners van Nederland tussen 800 v. Chr. en 1953 omgingen met het risico van overstroming vanuit zee, de rivieren of beide. Van Dam onderscheidde vier strategieën die ze in haar oratie nader uitwerkte: het compartimenteren van het landschap met dijken, het wonen op verhogingen, het dagelijks transport over water en het kunnen evacueren van het vee. In een latere publicatie vatte ze deze twee laatste strategieën samen in één: dagelijks transport over water.² Die strategieën vormden samen een succesvolle aanpak die meestal het aantal slachtoffers flink beperkte. Het besef dat dit een zinvolle aanpak is lijkt bij de ingenieurs wat weggezakt, want Rijkswaterstaat afficheert het wonen op terpen in de Overdiepse Polder bij Waspik als een nieuwigheid, hoewel het idee van de bewoners ter plaatse gekomen zou zijn en dat wijst toch juist op het voortleven van een oude aanpak bij de meest belanghebbenden. Ook flakkert af en toe de discussie op over het nut van binnendijken: dat zijn juist de dijken die de compartimentering verzekeren.

Het concept van de Amfibische Cultuur is, als je het goed overdenkt, iets dat past in het wereldbeeld van de boer die geconfronteerd wordt met de gevaren van het water en daarvoor niet wil wijken. Van Dam bouwt het op vanuit het overdenken van de gevolgen van watersnoodrampen: rampen die het boerenleven voor weken, maanden, misschien een jaar, overhoop haalden. Ook de boeren van noordwestelijk Noord-Brabant en aan de overkant van het Hollands Diep³ hebben zich in de loop van de eeuwen vaak bedreigd gevoeld door het water en ook zij hebben de drie strategieën gevolgd om te overleven. Deze streek heeft echter een lange periode gekend waarin grote oppervlakten voortdurend 'gemeen met de zee' lagen. Een gewone overstroming bestaat uit het eigenlijke rampmoment waarop het land en de nederzettingen plots of meer geleidelijk onder water lopen, gevolgd door een beperkte drijvende periode waarin aan het dijkherstel gewerkt wordt, waarna men terug kan keren en land en huis weer in orde kan maken. In de Delta, waar noordwestelijk Noord-Brabant deel van uitmaakt, stonden gebieden in de regel niet enkele weken tot een jaar blank, maar gedurende 150 tot 200 jaar! In de ogen van de boeren waren die gebieden 'definitief' verloren. Hoe gingen zij met die situatie om?

Een strategie voor een dynamisch waterland

Van Dam beschreef in haar oratie voorafgaand aan de uitwerking van de vier strategieën nog schetsmatig een vijfde, 'migratie en relocatie', die er kennelijk op neer komt dat het oude boerenbestaan en boerenland definitief verlaten werden waarna men elders een nieuw bestaan opbouwde.⁴ Die oplossing zullen heel wat bewoners van de overstroemde landen ter weerszijden van het Hollands Diep wel gekozen hebben, maar dat beschrijft niet wat we daarna in het overstromingsgebied zelf zien gebeuren. Het blijkt dat er in

1 P.J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010).

2 P.J.E.M. van Dam, 'Denken over natuurrampen, overstromingen en de amfibische cultuur', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012), 1-10, aldaar 8.

3 De huidige Hoeksche Waard, het Eiland van Dordrecht en de Biesbosch.

4 Van Dam, *Amfibische cultuur*, 5.

het overstromingsgebied een eigen strategie ontwikkeld werd: het nuttig gebruiken van gebieden die gemeen met de zee lagen. Dat leidde hooguit tot zeer schaarse en meest tijdelijke (alleen zomerseizoen?) bewoning terwijl toch het gebied op tal van manieren gebruikt werd en juristen zich bogen over de vraag van wie al dat water, die slikken en gorzen nu eigenlijk waren.⁵ De gebruikers woonden op voor het water veilige plaatsen binnen en vooral buiten het overstromingsgebied en die juristen woonden nog veel verder weg.

Ja, eigenlijk weten we het (deels) wel dat het overstroomde gebied gebruikt werd: denk maar aan de zoutwinning, de zalmvisserij. Maar bleef het daarbij? Nee, de waaier van activiteiten was veel breder. Dat hangt samen met het bijzonder dynamische karakter van het overstromingsgebied. In vergelijking daarmee is boerenland zelfs stabiel te noemen, ondanks fenomenen als klink en bodemuitputting.

Tijdens het begin van de overstroming trad er erosie op: vorming van geulen en wieden, het schoonspoelen van sloten die in de stroomrichting lagen en het afschaven van openliggende grond. Tegelijk was er ook sedimentatie: de uitgespoelde grond werd deels vlakbij al weer uitgespreid en sloten die dwars op de stroom lagen raakten snel opgevuld. Boerderijen, stallen en alles wat van hout was dreef weg en strandde ergens. Stenen gebouwen, en dat waren er niet veel, hadden een betere kans om de ramp te doorstaan. Wat daar van over was viel echter, zodra de storm was gaan liggen, ten prooi van stenenrovers en georganiseerde afbraak omwille van de materialen. De vlakke bovenkant van archeologisch teruggevonden fundamenten wijst niet op erosie maar op planmatige afbraak zover het grondwater toeliet.⁶ Alleen robuuste kerktorens liet men staan, die waren nuttig als bakens voor de scheepvaart.

Na de 'ramp' volgde een periode van meestal 150 tot tweehonderd jaar waarin de dagelijkse getijden het gebied beheersten, met af en toe de effecten van een fikse storm of extreem hoog water. Er ontwikkelde zich een vertakkend geulensysteem waarvan breedte en diepte pasten bij de hoeveelheid water die iedere zes uur aan- of afgevoerd moest worden. Buiten de geulen werd op het verdrongen oude land slib afgezet. De snelheid waarmee dat gebeurde hing onder meer samen met de vraag of het alleen om getijdenwater uit Zeeland ging, of ook om rivierwater van Rijn en Maas. Na 1421 stroomde dit rivierwater vrijelijk uit over de noordwesthoek en dat heeft de opslibbing daar versneld.⁷ In eerste instantie stonden de overstroomde oude landen bijna altijd blank, maar na een tijdje was de opslibbing zover gevorderd, dat ze bij laagwater meestal droogvielen. Men noemde dat een slik of een plaat. Daarop groeide nog niet zoveel, maar er werd wel voortdurend meer slib op afgezet. Naarmate ze hoger werden, werd de waterverplaatsing wegens het getij per zes uur minder. Daardoor slibden de getijdengeulen wat dicht, tot een nieuw evenwicht met de watervolumes gevonden was. De plaat raakte begroeid met riet, wat de opslibbing en het toeslibben van de geulen verder bevorderde. Zo ontstond een gors (langs de Schelde 'schor' geheten en in Noord-Nederland 'kwelder'). Als je de natuur verder haar gang laat gaan wordt dat op den duur een overrijp gors, zoals met de schorren van Saafdinge gebeurd is. In westelijk Noord-Brabant werd zo in de loop van anderhalf tot twee eeuwen een meestal kleiige deklaag van ongeveer anderhalve meter dikte gevormd terwijl de geulen een zanderiger vulling kregen. Door klink in de klei-op-veenvlakten en door voortgaande opslibbing die plaats vond nadat de gorzen bedijkt waren zijn de voormalige geulen nu langgerekte hoge ruggen in het landschap. Het is duidelijk dat ieder ontwikkelingsstadium van verdrongen land zo zijn eigen gebruiksmogelijkheden met zich meebracht. Dat verklaart waarom dat gebruik zo divers van aard was.

Permanent water

Het permanente water was geschikt om te vissen. In de weinige bewaarde rekeningen voor dit gebied komen steeds visrechten voor die via verpachting en eigen bevissing wat

5 V. Wikaart, H. van Engen, K.A.H.W. Leenders, C.H.M. de Bont, P.J.M. Martens, I.S. Zonneveld, H. Werther, 'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwasen in de Verdrongen Waard (1521-1523) (Tilburg 2009).

6 R. Haan, D. Paalman, 'Wat de bodem nu nog prijsgeeft. Verdrongen dorpen in de Groote Waard', *Oud Dordrecht* 24 (2006), 4-16.

7 K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoerde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996), 366.

opbrachten. De heer van Oosterhout had aan de rand van het water een speciaal ‘vishuis’, dat kennelijk de uitvalsbasis van de heerlijke visser was. De kartuizers bij Geertruidenberg verdedigden hun eigendom van verdrongen gronden met de verwijzing naar de visserij die ze daar uitoefenden. De getijdengeulen waren de aangewezen routes voor de grotere scheepvaart. Er werd gevaren met zel⁸ van de moerdijken naar de zoutketen,⁹ met zout en turf, met vee dat op de gorzen geweid werd en door vissers op weg naar hun visgronden. Waterschepen voeren met vis van Geertruidenberg naar Antwerpen.¹⁰ Tijdens bedijkingswerken kwam daar het vervoer van arbeiders en materialen, waaronder complete prefab-sluizen bij.¹¹ Vanuit de haven van Oudenbosch werd er geruime tijd een ‘vermaarde’ veerdienst gevaren naar Dordrecht.¹² Door het verlanden van de geulen werd het te varen tracé later steeds verlegd en verkort, zodat uiteindelijk alleen het veer van Moerdijk overbleef dat vanaf 1827 met een stoomboot bediend werd.¹³ Dit veer was onderdeel van de oude verbinding Antwerpen-Dordrecht. Naarmate er meer poldereilanden kwamen, ontstonden er ook steeds meer korte veerverbindingen. Het transport over water naar de steden aan de rand van het overstromingsgebied verliep vooral via de grote geulen. De verlanding van die geulen leidde ertoe dat vanaf 1600 trekpaden moesten worden aangelegd omdat het water te smal werd om behoorlijk te kunnen zeilen.¹⁴ Varen en vertoeven in een voortdurend veranderend getijdengebied vereist een gedetailleerde en actuele kennis van de ondiepten, de wateren en van de waterstromen bij de wisselingen van het tij. De beschikbaarheid van die kennis was een wezenlijk element van de vierde strategie want ze was immers dagelijks van levensbelang voor wie zich in dat gebied begaf. Menig slecht voorbereid toerist is op de Oosterscheldeslikken en – toen daar nog een fors getij heerste – in de Biesbosch in grote moeilijkheden gekomen.

Slikken en platen

De slikken en platen leenden zich uitstekend voor zoutwinning en weervisserij. Voor de zoutwinning groef men bij laag water het nog dunne sedimentdek weg om vervolgens de daaronder liggende zoute turf, de darink, weg te steken. Deed men dit zonder veiligheidsvoorzieningen, dat werd ‘bij vlettinge’ genoemd. De gewonnen turf werd dan op een vlet geladen en daarmee weggebracht naar een permanent droge plek om te drogen en vervolgens tot zel verbrand te worden. Veiliger was het om met de afgegraven klei een heuveltje op te werpen en van daaruit de omgeving van darink te ontdoen. Dat heette ‘bij opdracht’. Grootschaliger werd het als men een gebiedje omdijkte. De arbeiders konden dan op dat moerdijkje wonen en de darink kon daar ook drogen en verbrand worden. De zoute as, de zel, werd vervolgens verscheept naar plaatsen binnen of op de rand van het overstromingsgebied waar er in zoutketen mooi schoon keukenzout van gemaakt werd. We mogen aannemen dat de investeerders en ondernemers in de zoutindustrie ook daar in de buurt gevestigd waren. In de loop van de vijftiende eeuw kwam aan deze bewerkelijke manier van het maken van een halfproduct voor de zoutketen een einde. Import van ruwzout van de Atlantische kusten bleek een veel goedkoper en schoner halfproduct op te leveren en tegelijk werd het slibdek op de darink steeds dikker.¹⁵

De weervisserij bestaat daarentegen nog steeds, zij het op kleine schaal, in het Oosterscheldebekken. Dat is mogelijk omdat daar op het verdrongen oude land maar erg weinig slib is afgezet: na 1550 kon het Scheldewater er amper meer bij en het gebied was te ver van de stroom Maas- en Rijnwater. Na een fikse storm schemert hier de topografie van het oude land op luchtfoto’s zelfs nog hier en daar door het zand heen. De weervisserij was hier vroeger veel omvangrijker. In het Oosterscheldebekken plaatst men kilometersgrote V-vormige schermen die in hun punt een fuik hebben waar de vis niet meer uit kan. Die fuik ligt net op de rand van een geul, zodat de vis bij eb in het water blijft. De weervisser kan de vis, hoofdzakelijk ansjovis, dan eenvoudig ophalen. De enige nog actieve weervisser (afb. 1), woont in Bergen op Zoom, waar vroeger deze vissers ook woonden,

8 Halfproduct van de zoutwinning, zie verderop.

9 P.J.E.M. van Dam, ‘Middeleeuwse bedrijven in zout en zel in Zuidwest Nederland. Een analyse op basis van de moerteringsrekening van Puttermoer van 1386’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006), 85-115.

10 J.M. Martens, ‘“Veel vuijcken staende int water”. De visserij in de Verdrongen Waard’, in: Wikaart e.a., *Water ende wolcken*, 86-105.

11 Dijkanaanleg vereiste een heus dijkleger dat van elders aangevoerd moest worden. In 1556 werd een in Oosterhout geconstrueerde sluis naar de polder-in-aanleg Klundert gebracht om daar geplaatst te worden. Nationaal Archief (NA), Den Haag, archief van de Nassause Domeinraad (AND), toegang 1.08.11, nr. 16742: Rekening A. de la Ruelle over de Oosterhoutse domeinen 1556, fol. 31v: gehengen voor de sluis “die opte Clundert geleyt is”; “ijserwerck aenden wagen daarmede de sluijs voirs mede is vervoert”.

12 Br. Christoffor, ‘Het wijtvermaarde veer van Oudenbosch op Dordt’, *Jaarboek De Ghulden Roos* 2 (1942), 108-137.

13 C.R. Hermans, 1852, bewerkt door K.A.H.W. Leenders, ‘Straatweg van Breda over den Moerdijk en Dordrecht naar ‘s Gravenhage’, *Engelbrecht van Nassau* 24 (2005), 114-116.

14 Van Breda naar Terheijden al voor 1596, later verlengd tot Dintelsas. K.A.H.W. Leenders, ‘De rivier de Mark tussen Breda en Hazeldonk’, *Hage* 12 (1974), 5-62, 8-10.

15 K.A.H.W. Leenders, *Middeleeuws zout uit de Delta. Status questionis als basis voor nader onderzoek* (versie 2010: <http://users.bart.nl/~leenders/txt/status-questionis100603.pdf>).

net als in andere plaatsen rond het gebied.¹⁶ Ook in de Biesbosch werden lange schermen geplaatst: de (zalm)steken. Deze waren tot vijf kilometer lang en voorzien van zeilgaten ten behoeve van de scheepvaart. Ook werd er gevist vanaf zandoevers met een lang net: de zegen. De zoetwatervissers kwamen uit allerlei plaatsen er omheen, maar de vis (hoofdzakelijk zalm, steur en elft) werd vooral in Geertruidenberg en Dordrecht op de markt gebracht. Die twee steden hebben in de tijd van de rijke zalmvangsten onderling enkele zalm-oorlogjes uitgevochten. In 1560 ging de toen 27-jarige prins van Oranje mee met de landmeters die met een vroege vorm van een lange guts probeerden de verdronken middeleeuwse Maas terug te vinden. Die intussen onzichtbaar geworden rivier was immers de grens tussen de visrechten van de prins en de grafelijkheid van Holland. Het zalmvissen met de grote steken liep in de tweede helft van de achttiende eeuw ten einde toen de Biesbosch steeds verder opslibde.¹⁷ Wie het terrein goed kende, wist dat de grootste karpers te vinden waren tussen de stenen zerken op verdronken kerkhoven.

Verderop in Zeeland kennen we nog steeds een andere vorm van gebruik van de slikken: de mossel- en oesterteelt. Ook verzamelt men er graag wat lamsoor, maar dat lijkt nooit een 'industrie' geworden te zijn.

Wateroevers

Op hogere plaatsen en langs de wateroevers groeiden riet, biezen en het veel minder gewaardeerde duil.¹⁸ Het riet had op het land allerlei nuttige toepassingen, onder meer en nog steeds als dakbedekking. Het snijden van riet werd dus verpacht en bracht het nodige geld op. Het gebied dat nu het Oude Land van Strijen heet, was tot de bedijking in 1436 het 'Rietgors' en de heer van Strijen verpachtte daar het rietsnijden.¹⁹ Biezen hebben uiteraard hun naam gegeven aan de weer opslibbende verdronken Grote of Zuid-Hollandse Waard: de Biesbosch (afb. 2). Biezen werden gebruikt voor vlechtwerk, bijvoorbeeld in stoelzittingen, matten en koffers. Ook dit was dus een waardevol materiaal en biesbossen (gebiedjes waar veel biezen groeiden) konden eveneens verpacht worden. In dat riet- en biezengebied legde men graag eendekooien aan: vijvertjes met vier kromme uitlopers die geheel ingericht waren om eenden te vangen. De vroegst bekende eendekooien dateren van de dertiende eeuw,²⁰ in het Biesboschgebied zien we de eerste op de kaart van Jacob van Deventer van circa 1543, maar bij de verklaringen die in 1521 afgelegd werden over het Biesboschgebied waren er ook over het 'vogelen' en zelfs over een 'vo-

Afb. 1. Weerwisser
Corne van Dort op de
Oosterschelde op 17
juni 2010 (foto Corne-
lie Quist).

¹⁶ N.H.M. Grosfeld, 'De weerwisserij op de Oosterschelde', *De Waterschans* 21 (1991), 38-41.

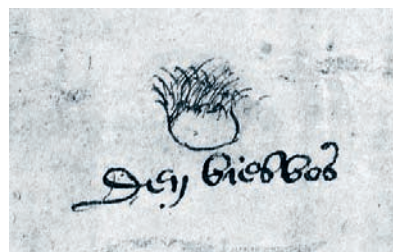
¹⁷ Martens, 'Vuijcken'.

¹⁸ Lisdodde: *Typha latifolia*, de zogenaamde grote lisdodde, en *Typha angustifolia*, de kleine lisdodde.

¹⁹ Bijvoorbeeld in 1375: J.L. van der Gouw, *Rekeningen van de domeinen van Putten 1379-1429. Met bijbehorende stukken* (Den Haag 1980), I, 18: *Item die grote riethure van halve maerte anno 75 12 jaer lanck, ...*

²⁰ In de 13^e eeuw was er al een eendekooi in Loppem; in 1318 idem in Bornem; A. Verstraeten, 'Eendekooien: verborgen en bijna vergeten landschapselementen', *Land in Zicht, tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Natuur- & Stedenschoon* 80 (2010) 2, 5-13. Op de grens Zunderd- Meer werd in 1453 een eendekooi aangelegd. F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, II (Bussum 1972), nr. 588 (p. 365-366).

gelpoel'.²¹ Groter gevogelte als ganzen en zwanen genoot bescherming van de lokale en regionale heren, maar toen de ganzen van de Haagse Beemden rond 1500 in Prinsenbeek tot een ware plaag werden, werd aan de boeren toegestaan de beesten die op hun eigen grond kwamen dood te slaan. De Oosterhoutse pluimgraaf van de heer van Breda schoot in 1548 drie zeearenden neer die 's heren zwanen bedreigden.²² Het recht van de heer van Breda op het houden van en jagen op zwanen in het gebied tussen Terheijden en Zevenbergen bleef tot 1800 in de domeinrekeningen staan met de aantekening dat het niets meer opbracht omdat het gebied (al in 1538!) ingepolderd was.

Afb. 2. Eilandje genaamd 'Den Biesbos' in 1560, ter plaatse van het huidige veer Kop van het Land. Fragment uit de kaart van de Biesbosch door Cornelis Pietersz. Nationaal Archief, Den Haag, VTH verzameling binnenlandse kaarten Hingman nr. toegang 4.VTH, inv.nr. 1896b.

Gorzen en schorren

Op de gorzen en schorren werd grasland gemaakt. Dit werd beweid met schapen en voor de veiligheid van de kudde en de herder werden er 'stellen' opgeworpen (afb. 3). Dat waren verhogingen met daarop een stal en soms een woning, en een drinkpoel waarin zoet water te vinden was. De vroegst bekende stelle uit mijn studiegebied is de Koestelle bij Antwerpen, 1161.²³ In het midden van de zestiende eeuw werd de Noord-Brabantse noordwesthoek gedomineerd door dit soort schapengorzen. Behalve voor wol (en vlees?) zorgden de schapen (en ander jong vee) ook voor de noodzakelijke verbetering van de bodemstructuur van de gorzen, als we de grote kenner van land, water en bedijkingen van deze streek Vierlingh mogen geloven.²⁴ De gorzen werden aanvankelijk voor beweiding in grote stukken tegelijk verpacht, maar naarmate ze hoger en vaster waren, werden de verpachte kavels steeds kleiner en kwamen er al wat zomerkades omheen: de bedijking tot 'verse korenpolder' diende zich aan. In de Biesbosch ontstond in dat stadium de teelt van wilgenhout: de grienden. Jong wilgenhout was geschikt voor het vlechten van manden en korven voor de visserij, vijfjarig wilgenhout werd gebruikt voor het maken van zinkstukken die van pas kwamen bij de bouw en verdediging van dijken.

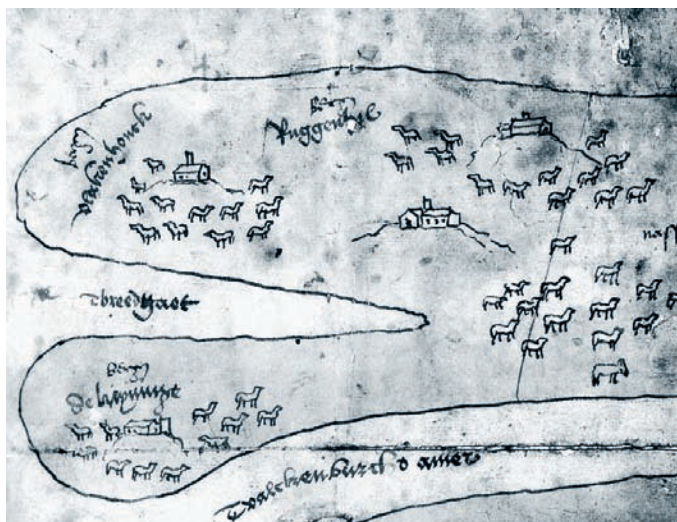
21 Kaart van de stad Dordrecht en omgeving door Jacob van Deventer; Wikaart e.a., 'Water ende wolcken', 138, verklaring 6.

22 NA, AND, nr. 16738: Rekening A. de la Ruelle over de Oosterhoutse domeinen 1548, fol. 32v.

23 1160 december 25-1161 december 24: terram in Costele. P.J. Goetschalckx, Oorkondenboek der wittenerabdij van St.-Michiels te Antwerpen (Eekeren-Donk 1909), nr. 1; datering volgens M. Dillo en G.A.M. van Syngel, m.m.v. E.T. van der Vlist, Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom (Den Haag 2000), nr. B 5. Nu loopt daar ten zuiden van het Vijfde Havendok de Kastelweg.

24 A. Vierlingh, Tractaat van Dyckagie. Ed. J. de Hullu, A.G. Verhoeven ('s-Gravenhage 1920, herdruk Rotterdam 1973), 39-40, ook op <http://www.historici.nl/retroboeken/vierlingh/>.

Afb. 3. Schapen en bewoonde stellen op de gorzen Ruijgenhil en Heijningen in 1542. De schuine rechte lijn rechts is de grens tussen gronden onder Breda en Bergen op Zoom. Fragment uit de kaart van het eiland Overflakkee door een onbekende kaartmaker. Nationaal Archief Den Haag, VTH verzameling binnenlandse kaarten Hingman, nr. toegang 4.VTH inv.nr. 2210.

Donken en bergen

Verspreid in het overstromde gebied van westelijk Noord-Brabant prikte op sommige plaatsen de Pleistocene zandondergrond door het veen en de latere klei: de donken. Dit zijn niet oude hoge rivierduinen zoals in de Alblasserwaard voorkomen, maar gewoon heuvels in het golvende met veen en klei afgedekte oude zandlandschap. De steden Steenberg, Zevenbergen en Geertruidenberg zijn op dergelijke hoogten gebouwd en doorstonden zo de overstromingen. Er waren meer van die hoogten. Later bleken ze heel geschikt als ankerpunten in de nieuwe bedijkingen, maar in de overstromingsperiode lijken ze geliefd te zijn geweest als paardenweiden voor dure adellijke paarden. Die beesten bleven vanzelf op hun donk. Andere donken werden ingericht als konijnenwarande, zoals die bij het kasteel van Borgvliet en de Hazeldonk bij Zevenbergen. De konijnen van de Hartelberg bij Terheijden konden echter via een zandrug van hun berg afhuppelen, wat veel klachten van de nabije zandboeren opleverde.

Rechten op gezag, land en water

Bij langdurig 'gemeen met de zee'-liggen gecombineerd met een drastische verandering van het landschap (van een agrarisch of voor turfwinning gebruikt veenlandschap via allerlei tussenstadia naar een gorzenlandschap dat rijp was voor bedijking) rees uiteraard de vraag naar de bestendigheid van de oude rechten. Blijkbaar moeten we daarbij twee niveaus onderscheiden. Op het hoge niveau zijn dat de grenzen van graafschappen en herzogdommen, en van heerlijkheden en ambachten. Die grenzen werden in principe onveranderlijk geacht: vandaar ook dat moeizame zoeken naar de verdwenen middeleeuwse Maas want die markeerde zo'n grens. Toch won soms het verstand het van de theorie: de grens tussen Holland en Brabant werd in de vijftiende eeuw wel degelijk een beetje aan de nieuwe situatie aangepast,²⁵ en de Brabants-Zeeuwse grens bij Tholen onderging zo'n wijziging al in de dertiende eeuw: van de dichtgeslibde Striene naar het nieuwe water van de Eendracht. Pas in 1815 volgde de verlegging van de Hollands-Brabantse grens naar het Hollands Diep. Het opnieuw uitzetten van oude grenzen in het nieuwe landschap bezorgde landmeters veel werk. De heerlijkheid Niervaart bleef gewoon bestaan tot 1795, hoewel dorp en kasteel al in of voor 1450 in de golven verdwenen waren. Zelfs de functie van 'kastelein van Niervaart' bleef bestaan, al leek de taak van deze functionaris in de overstromingsperiode meer op die van een veldwachter-te-water die visstroperij en illegaal gewroet in de grond moest weren. Vanaf 1557 verrees op een wat andere plaats het dorp van Klundert maar pas vanaf 1810 was er een gemeente Klundert.

Op het lage niveau gaat het om de grenzen van het bezit van boeren en anderen. Hoofdregel was daar dat als men de jaarlijkse cijns bleef betalen of, als het leengoed was, netjes leenverhef²⁶ bleef doen, het bezit gehandhaafd werd. De commissie die in 1521 de bezitsrechten in het Biesboschgebied uitzocht vroeg daar ook steeds naar en zond zelfs mensen terug naar huis om die papieren op te gaan halen.²⁷ Dat verdrongen percelen als visgronden geëxploiteerd werden, werd echter niet als eigendomstitel aanvaard. Dat oud droog grondbezit onder natte omstandigheden een visrecht op dat perceel opleverde werd kennelijk wel aanvaard, mits de cijns maar betaald werd en het perceel in het terrein herkenbaar was. Het was dus ook zaak je sloten telkens weer schoon te vegen, want die slibden voortdurend dicht! Gronden waarvan de cijns lang niet betaald was of waarvan het leenverhef niet vernieuwd was werden toegevoegd aan het heerlijk domein. Zo werd in het gebied ten westen van Terheijden twaalf jaar na de Sint-Elizabethsvloed een groot aantal percelen onteigend en aan 's-heren domein toegevoegd, omdat er de cijns niet van betaald was. Dat was tevens het laatste optreden van de Zonzeelse schepenen. Hun ontvolkte rechtsgebied werd aan dat van Terheijden toegevoegd, wat maakte dat die gemeente tot 1997 een rare uitloper naar het westen had.²⁸ Dat naasten van verlaten gron-

25 W.A. van Ham, 'Een bijzonder geval van grensverandering: de Meeren en de Droge Mark bij Zevenbergen', *Holland 14* (1982), 140-148.

26 Een nieuwe leenman (na overerving of verkoop) diende een som geld of een symbool aan zijn leenheer te geven en een leened af te leggen.

27 Bijvoorbeeld Wikaart e.a., 'Water ende wolcken', 153, verklaring 34: "zoe dat wij haer weder versonden hebben om te gecrigen die principale oude leenbrieven oft extract auctentijck uuyter voirsz. ouden leenboecke Jans vanden Dussen, ende dat zij over XIII dagen bij ons in den Hage comen soude, verbiende haer nochtans te doen bevisschen oft riet snijden".

28 K.A.H.W. Leenders, 'Nieuw licht op Terheijden's historie', *Jaarboek De Oranjeboom* 27 (1974), 1-31.

Afb. 4. Links de strekdam in het latere Prinzenland. Ten zuiden van de strekdam drie stellen. Rechts de kribben in de Dintel. Fragment uit de Gastelse Kaart die in 1565 gemeten werd door Jan Symonssone en Cornelis Pieters. Archief Sint-Bernardusabdij te Bornem, Gastelse Kaart 1565. Foto Stefan de Wickere, 2012.

den maakte dat de regionale heren tegen de tijd dat de gorzen rijp waren voor bedijking praktisch alle grond in handen hadden en bij de bedijking sterk sturend konden optreden. Dat leidde er weer toe dat Andries Vierlingh als rentmeester van de Bredase domeinen in en om Steenberg en in de jaren 1537-1579 bij heel veel bedijkingen en voorbereidende werken betrokken was.

Ingrepen als voorbereiding op de bedijking

In zijn *Tractaet van Dyckagie* beschrijft Vierlingh uitvoerig hoe het bedijken verliep.²⁹ Hij beschrijft echter ook allerlei ingrepen in het onbedijkte land die de opslibbing moesten bevorderen en een succesvolle bedijking mogelijk moesten maken. Het aardige is dat enkele van de door hem beschreven werken zichtbaar zijn op een kaart die in 1565 van het gebied gemaakt werd. Opvallend zijn een lange strekdam op de gorzen die later de polder Prinzenland zouden worden en tal van kribben langs geulen om die in bedwang te houden (afb. 4).

Vierde strategie: nuttig gebruik van overstroomd gebied

Tegen het eind van haar oratie vroeg Petra van Dam zich af:

In hoeverre waren regio's door de tijd heen meer of minder amfibisch? Waren alle kenmerken van toepassing, of slechts enkele? Zijn er nog andere kenmerken te bedenken? Zijn er wellicht meer soorten amfibische culturen geweest? En: in hoeverre is de aanwezigheid van amfibisch culturele strategieën verklarend voor de mate van overleving bij een watersnoodramp?³⁰

In de hier gepresenteerde streek waren vrij uitgestrekte gebieden gedurende anderhalve tot twee eeuwen uiterst amfibisch. De boeren voor wie de door Van Dam beschreven strategieën relevant waren, hadden het gebied in feite opgegeven en verlaten. Daarvoor in de plaats kwamen mensen die het natte gebied als het ware van buitenaf gebruikten en de rijke mogelijkheden die het bood wisten te benutten. In de beginfase kan een klein deel van de oude bevolking zo een nieuw bestaan gevonden hebben, maar is dat nu wat Van Dam bedoelde met 'migratie en relocatie'? Dat gaat toch meer over mensen die een droog bestaan wensden, niet over gebruikers van water, slikken en gorzen. Zij verlieten het verdronken gebied voor een nieuw bestaan elders. Mij gaat het haast om de tegenpool daarvan: mensen die wél brood zagen in dat door en door natte gebied! Bovendien maakte het gebied een ontwikkeling door van water terug naar land, waaraan het gebruik geleidelijk aangepast werd. Daarbij ging men zelfs zover dat het gebied geholpen werd

29 Vierlingh, *Tractaet van Dyckagie*.

30 Van Dam, *Amfibische cultuur*, 14.

om bedijkingsrijp te worden. Dat is inderdaad een heel andere amfibische cultuur dan die welke Van Dam beschreef en die uitging van het verlangen om gewoon als landboer door te boeren, ook onder de dreiging van een waterramp. Bij deze vierde strategie was geen sprake meer van een 'ramp': die was al geweest. Overstroomd gebied werd gebruikt op een manier die er het beste bij paste en de gebruikers woonden hoog en droog ergens anders. Die natte kwaliteiten werden zelfs gewaardeerd en de kartuizers, waarvan het klooster amper een kilometer buiten de muren van Geertruidenberg op een donk stond, vatten het waterland rondom op als de 'woestijn' waarin ze volgens hun statuten geacht werden te verblijven.³¹

31 J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het karthuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990).